

ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ

τοῦ **Pirrenne** καὶ τοῦ **Marx**

ὑπὸ τοῦ HOWARD JAY SHERMAN

Καθηγητοῦ τῆς Οἰκονομικῆς Σχολῆς τοῦ ἐν Berkeley Πανεπιστημίου τῆς Καλιφορίας

Κατὰ μετάφρασιν κ.κ. Π. ΜΑΛΙΝΔΡΕΤΟΥ καὶ Β. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗ

Κυρίαν θέσιν τοῦ Pirrenne ἀποτελεῖ ἡ ἄποψις, ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις τῶν χωρῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ὑπῆρξε συνέπεια ἐξωτερικῶν κυρίως παραγόντων¹. Ὑπὸ τοῦ Marx, ἀντιθέτως, ὑπεστηρίχθη ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις ὑπῆρξε συνέπεια τῶν ἀντιτεθειμένων ἐντὸς τῆς κοινωνίας δυνάμεων². Ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν ἐπεξετείνετο ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν «ἀντικειμενικῶν γεγονότων» τῆς ἱστορίας. Εἰς τὸ παρὸν λαμβάνει χώραν παράλληλος ἀνάπτυξις τῶν ἀνωτέρω ἀντιτεθειμένων θέσεων, εἰς τρόπον ὥστε νὰ διαφανῇ πλήρως ἡ μεταξὺ τούτων ἀντίθεσις. Προσεκτικὴ παρατήρησις θὰ ἰδύνατο τοιοῦτοτρόπως νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι παρὰ τὴν ἐξωτερικὴν διάφορον ἐμφάνισιν τούτων, αὗται παρουσιάζουν οὐσιώδη ἐσωτερικὴν συνάφειαν.

Κατωτέρω θὰ ἐξετασθοῦν δύο οὐσιώδη προβλήματα, ὡς συγκεκριμένα παραδείγματα τῶν διαφορῶν εἰς τὴν ἀκολουθουμένην μεθοδολογίαν. Τὸ πρῶτον ἀναφέρεται εἰς τὸ ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ἐπραγματοποιήθη ἡ κατάρρευσις τῆς Ρω-

1. Αἱ ἀπόψεις τοῦ Henri Pirrenne ἐπὶ τῆς μεσαιωνικῆς ἐξελιξέως εὕρισκονται κυρίως εἰς τὰς δημοσιεύσεις «Mohammed and Charlemagne», London: Allen and Inwin, 1939. «Medieval Cities», Princeton: Princeton University Press, 1925 καὶ «Economic and Social History of Medieval Europe», New York: Harcourt-Brace, 1956. Ἡ ἄμεσος, ἐξ ἄλλου, ἀντίθεσις τοῦ πρὸς τὸν Marx, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κεφαλαιοκρατίας, εὕρισκεται εἰς τὸ δημοσίευσμά του «The Stages in the Social History of Capitalism», εἰς American Historical Review, τόμ. 19, April 1914, σελ. 494-515.

2. Βλ. Karl Marx: «Introduction to a Contribution to the Critique of Political Economy», Chicago: Charles H. Kerr and Co., 1904. Ὡσαύτως F. Engels, «Origin of the Family Private Property, and the State». New York: International Publishers, 1942.

μαϊκής αυτοκρατορίας, λόγω τῆς ἐσωτερικῆς ἀποδιαρθρώσεως ταύτης ἢ λόγω ἐξωτερικῆς ἐπιβολῆς. Τὸ δεύτερον, ἐξ ἄλλου, ἀφορᾷ ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ἡ δημιουργία τῆς κεφαλαιοκρατίας εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν οἰκονομίαν ὑπῆρξεν ἀποτελεσματικὸν ἐνυπαρχουσῶν ἐντὸς αὐτῆς δυνάμεων, ἢ ἡ ἐμφάνισις ταύτης ἐπηρεάσθη ἐκ τυχαίων συνεργασιῶν μεθ' ἄλλων κοινωνιῶν (στρατιωτικῆς ἢ ἐμπορικῆς φύσεως).

Δέον ἐνταῦθα νὰ σημειωθῆ, ὅτι ἡ μὴ πλήρης συγγραφή παρὰ τοῦ Κ. Marx ὀλοκληρωμένης μεσαιωνικῆς ἱστορίας, ἀπετέλεσε δυσχέριαν εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν ἀνάλυσιν. Πρὸς τοῦτοις, ἐλήφθησαν συμπληρωματικῶς αἱ ἀπόψεις ὠρισμένων ἱστορικῶν, οἱ ὅποιοι ἀκολουθοῦν τὴν μαρξιστικὴν μέθοδον ἀναλύσεως τῆς ἱστορίας.

Ἡ δημιουργία τοῦ φεουδαλισμοῦ

Ἐπὶ τῆς ἀρχαίας Ῥωμαϊκῆς αυτοκρατορίας καὶ τῆς δημιουργίας τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν ἄποψιν³, ἡ αυτοκρατορία εἰς τὴν Εὐρώπῃν εἰσήχθη μετὰ τοὺς 4ον καὶ 5ον αἰῶνας, διὰ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Γερμανικῶν ὄρδων. Ἐπὶ τοῦ Pirenne, ἀντιθέτως, ὑποστηρίζεται ὅτι αἱ Γερμανικαὶ ἐπιδρομαὶ δὲν διετάραξαν βασικῶς τὴν ὑφισταμένην κοινωνικοοικονομικὴν δομὴν τῆς Εὐρώπης. Εἰδικώτερον, τὸ ἀγροτικὸν πρότυπον εἰς τὴν Μεροβιγγιανὴν περίοδον (5ος - 7ος αἰών) συνέχιζεν ὡς ἀκριβῶς ὑφίστατο καὶ κατὰ τὴν Ῥωμαϊκὴν ἐποχὴν. Ὁ Ῥωμαῖος ἀγρότης, ἤδη στενὰ συνδεδεμένος πρὸς τὴν γῆν, κατέστη ἔπλῶς ὁ δουλοπάροικος τοῦ μεσαιῶνος. Τὸ Μεροβιγγιανὸν ἐμπόριον συνέχισε τὸν αὐξητικὸν του ρυθμὸν, τὸ εἰς τὴν Μεσόγειον διενεργούμενον ἐμπόριον ἦτο ἀξιόλογον καὶ ἡ Μεροβιγγιανὴ δύναμις ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς φορολογίας τοῦ ἐμπορίου τούτου. Ἀποδείξιν τούτων, ἐξ ἄλλου, δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἡ συνεχὴς χρῆσις τοῦ Αἰγυπτιακοῦ παπύρου. Ἐπὶ πλέον, οἱ Μεροβιγγιανοὶ εἶχον ἀναπτύξει εἰς ὠρισμένον βαθμὸν τὴν βιομηχανίαν, ὡσαύτως δὲ καὶ τὸ ἐξ ἐπαγγέλματος ἐμπόριον, μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐπετύγχανον ἐξαγωγὴν τῶν προϊόντων των, ἐνῶ, τέλος, συνεχίζετο ἡ ἔκδοσις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Solidus μετὰ τὸ σῆμα τῆς αυτοκρατορίας ἐπ' αὐτοῦ.

Ἐπὶ τοῦ Pirenne⁴ θεωρεῖται ὅτι ὁ «φεουδαλισμός», καθοριζόμενος ὡς ἀτελής μορφή κοινωνικοοικονομικῆς διαρθρώσεως, δὲν εἶχεν ἐκδηλωθῆ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνος (Καρολιγγιανὴ περίοδος). Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐπραγματοποιήθη ἡ αἰφνιδία ἐπιδρομὴ τῶν Ἀράβων εἰς τὴν Μεσόγειον, ἡ ὁποία ἐπέφερε διάρρηξιν τοῦ ὑφισταμένου ἐμπορίου καὶ περιορισμὸν τῆς Γαλλίας εἰς ἡπειρωτικὴν αυτοκρατορίαν, μετὰ κέντρον βάρους πλέον τὸν βορρᾶν.

Τότε ἀρχικῶς, μετὰ τὸν περιορισμὸν τοῦ ἐμπορίου, διεμορφώθη τάσις πρὸς

3. Σχετικὴν συζήτησιν καὶ ἐργασίας ἐπ' αὐτῆς βλ. εἰς R. Koebner. «Settlement and Colonization of Europe». Cambridge Economic History. Vol. 1 (1942), σελ. 1-88.

4. Αἱ ἀπόψεις τοῦ Pirenne συνοψίζονται ἐνταῦθα ἀπὸ τὰς ἐργασίας του, τὰς ἀναφερομένας ἐν τῇ ὑπ' ἀριθμ. 1 ὑποσημείωσει.

δημιουργίαν τοῦ φεουδαλικοῦ κράτους ἐπαρκείας, ἀκολουθηθεῖσα καὶ ὑπὸ πολιτικῆς ἀποκεντρώσεως τῆς κεντρικῆς ἀρχῆς ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς δυνάμεως τῶν γαιοκτημόνων. Ἡ Καρολιγγιανὴ οἰκονομικὴ δύναμις, τέλος, ἐκάμφθη λόγῳ τῆς ἀπωλείας τῶν φορολογικῶν ἐσόδων ἐκ τῆς οὐσιώδους κάμψεως τοῦ ἐμπορίου, τῆς μὴ ἀποδοτικῆς διαρθρώσεως τοῦ φορολογικοῦ συστήματος καὶ τῆς ἀσυνέτου παροχῆς εἰς τοὺς τοπικοὺς λόρδους τοῦ προνομίου τῆς ἐκδόσεως νομισματοσ. Τοῦτο ἐξηγεῖ τὴν ἀναγκαστικὴν μεταβολὴν πρὸς τὸ ἀργυροῦν νομισματικὸν σύστημα.

Ἐπὶ τῶν Μαρξιστῶν ὑποστηρίζεται, ὅτι αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Γερμανῶν καὶ τῶν Ἀράβων ὅσον καὶ τῶν Σλαύων, τῶν Βίκινγκς καὶ τῶν Χάνς ἦσαν μὲν καταλυτικαὶ τῆς Ρωμαϊκῆς οἰκονομικοπολιτικῆς διαρθρώσεως, ἀλλὰ ἡ ὑποβόσκουσα ἐξελίξις πρὸς τὴν ἀποκέντρωσιν ἤρξατο ἀπὸ τοῦ 2ου αἰῶνος⁵. Τὰ λατιφούντια εἶχον σχεδὸν ἐγκαταλείψει τὸν ἀνεξάρτητον ἀγρότην, λόγῳ τοῦ ἀναπτυχθέντος ἀνταγωνισμοῦ, ὅστις ἐβασίζετο ἐπὶ τῆς εὐθηνῆς ἐργασίας τῶν δούλων. Οἱ ἀπόντες ἐκ τῆς παραγωγῆς κύριοι τῶν δούλων δὲν ἐνδιέφεροντο διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς τεχνικῆς. Οἱ δούλοι συχνάκις ἐπανεστάτου⁶ ἢ προέβαινον εἰς καταστροφὴν τῶν μηχανημάτων (μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάγκην χρησιμοποίησεως τῶν πλέον χονδροειδῶν ἐργαλείων καὶ ἑπλῶν συστημάτων συγκομιδῆς). Τοῦτο συνεπήγετο τὴν ταχίαν ἐξάντλησιν τῶν παραγωγικῶν δυνατοτήτων τοῦ ἐδάφους. Ὅμοίως, αἱ παρὰ τῶν δούλων παρεχόμεναι εὐθηναὶ ὑπηρεσίαι εἰς τὴν μεταποίησιν συνεπήγοντο ἔλλειψιν ὠφελιμότητος εἰς τὴν χρησιμοποίησιν πολυπλόκων μηχανημάτων. Ἀφ' ὅτου ἤρχισε βαθμιαίως ἡ χρῆσις τῶν μεγάλων, εἰδικευμένων μηχανημάτων, ἐνῶ τὰ ἔξοδα μεταφορᾶς ἦσαν εἰσέτι πολὺ ὑψηλά, μία ἀπότομος ὠθησις ἀνεπτύχθη εἰς τὴν βιομηχανίαν ἢ ὅποια εἶχεν ὡς συνέπειαν τὴν ἀποκέντρωσιν τῶν παραμεθοριῶν (ὅπου ὁ στρατὸς ἀπετέλει παράγοντα μαζικῆς ζητήσεως ἀγαθῶν). Κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα, τὸ ἐμπόριον εἶχεν ἐκφυλισθῆ — ἐκτὸς δι' ὀλίγα πολυτελῆ ἀγαθὰ — ἀπὸ τὸ διεθνὲς εἰς τὸ περιφερειακὸν καὶ τελικῶς εἰς τὸ τοπικὸν ἀκόμη πεδίου⁷.

Ὁ «Φεουδαλισμὸς» τὸν ὁποῖον ὁ Μάρξ καθώριζεν ὡς τὴν πολιτικὴν οἰκονομίαν τὴν στηριζομένην εἰς τὴν δουλείαν, ἤρχισε νὰ ἐξελίσσεται διὰ μέσου

5. Περίληψις τῆς Μαρξιστικῆς ἀπόψεως διαλαμβάνεται εἰς F. W. Walbank, «The Decline of the Roman Empire in the West» (London: Cobbett Press, 1946). Ἡ Μαρξιστικὴ ἐρμηνεῖα ὅσον ἀφορᾷ τοὺς λόγους δι' οὓς ἡ Ἀνατολικὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία δὲν ὑπέστη τὴν τύχην τῆς Δυτικῆς, δίδεται ὑπὸ A. Sharf, «Heraclius and Mahomet», Past and Present, No. 9 (April 1959), σσ. 1-16 καὶ ὑπὸ A.M. Pankratova (Editor), History of the U.S.S.R., τόμ. 1 (Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1947). Κριτικὴ τῶν ἀπόψεων τῶν Μαρξιστῶν ἐκτίθεται εἰς A. Vucinich, «Soviet Theory of Social Development in the Early Middle Ages», εἰς Speculum, τόμ. 26 (Ἀπριλίου 1951), σσ. 243-54.

6. Βλ. E.A. Thompson, «Peasant Revolts in Late Roman Gaul and Spain», Past and Present, No 2 (Nov. 1952), σ. 11.

7. Ὅμοίως Μαρξιστικὰς ἀναλύσεις πρὸς διερμηνέυσιν τῆς σταθερότητος ἢ κάμψεως τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, Αἰγύπτου καὶ Περσίας βλ. εἰς F.W. Walbank, «Causes of Greek Decline», εἰς Journal of Hellenic Studies, τόμ. 64 (Jan., 1944), σσ. 10-20. Ὁρατῶς εἰς V.G. Childe, «The Birth of Civilization», εἰς Past and Present; No. 2 (Nov. 1952), σσ. 1-11.

ἀρκετῶν σταδίων πολὺ πρὸ τῶν κυρίως βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν⁸. Ἐνῶ ὁ δοῦλος ἐθεωρεῖτο ὡς ἰδιοκτησία, ὁ δουλοπάροικος ἦτο προσδεδεμένος ἄπλῶς καὶ μόνον εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν, εἰς τὴν ὁποίαν οὗτος ὤφειλεν ὑπηρεσίας ἢ μερίδιον τῆς παραγωγῆς του. Ὁ δοῦλος συχνάκις «ἐχειραφετεῖτο» εἰς δουλοπάροικον, ἀποκτῶν πλεόν ἰκανὴν παραγωγὴν καὶ πλεόν ἀσφαλῆ στρατιωτικὴν ὑποστήριξιν. Ὁ ἐλεύθερος χωρικός ἐθεώρει σκόπιμον τὴν ὑπαγωγὴν του εἰς τοὺς δουλοπαροίκους ἵνα προστατεύεται ἀπὸ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς φόρους, καθὼς καὶ ἀπὸ βαρβάρους λαφυραγωγούς. Τελικῶς, τινὰ ἐκ τῶν γερμανικῶν φυλετικῶν μελῶν ἦσαν ὑποτεταγμένα εἰς τὴν δουλοπαροικίαν, μέσῳ τῆς μακρᾶς ἐξαρτήσεως ἐκ τῶν φυλετικῶν ἀρχηγῶν των διὰ προστασίαν καὶ ἀρχηγίαν.

Ἐνῶ ὁ Pirenne χρονολογεῖ τὸν φεουδαλισμὸν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 8ου αἰῶνος, οἱ Μαρξισταὶ θέτουν τὴν ἀρχὴν του εἰς τὸν 5ον περίπου αἰῶνα (Μεροβιγγιανὴ βασιλεία). Ἡ Μεροβιγγιανὴ περίοδος χαρακτηρίζεται ἤδη ἀπὸ τὰ ἐπαρκῆ κτήματα τῶν δουλοπαροίκων, καλλιεργούμενα ὑπ' αὐτῶν, ἀπὸ τὴν μικρὰν βιομηχανίαν, ἀπὸ τὴν δυσμενῆ ἐμπορικὴν ἰσορροπίαν ἐν Εὐρώπῃ⁹ καὶ ἀπὸ ἔλλειψιν μεγάλων πόλεων (τὸ τελευταῖον τοῦτο ἦτο δεκτὸν παρὰ τοῦ ἰδίου τοῦ Pirenne). Προσέτι ὁ Pirenne δίδει ἀρκετὸν βάρος εἰς τὴν ἀπόδειξιν ὅτι ὁ Μεροβιγγιανοὶ βασιλεῖς διετήρουν ἐκδιδόμενα νομίσματα ἀντίστοιχα πρὸς τὰ τοιαῦτα τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ἐπειδὴ τοῦτο δεικνύει ὅτι τὰ νέα νομίσματα ἐξεδίδοντο κυρίως διὰ λόγους γοήτρου, δι' ὃ καὶ περισσότερον ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς κοσμήματα παρὰ ὡς χρῆμα¹⁰.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Pirenne, ὑπὸ τῶν Μαρξιστῶν ὑπεστηρίζετο ὅτι τὸ Μεσογειακὸν ἐμπόριον εἶχεν ἀκριβῶς καμφθῆ κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν καὶ ὅτι τὸ ἐμπόριον εἰς τὸν Βορρᾶν εἶχεν ἤδη λάβει προέχουσαν θέσιν. Ἡ δυσμενὴς ἰσορροπία τοῦ ἐμπορίου προέκυψε κατ' αὐτοὺς ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι τὸ Μεροβιγγιανὸν ἐμπόριον εἰς τὴν Μεσόγειον ἦτο λίαν περιωρισμένον, λόγω τῆς εἰσαγωγῆς ὀλίγων πολυτελῶν ἀντικειμένων προερχομένων ἐξ Ἀνατολῆς¹¹. Ἐπὶ πλεόν, ὑπῆρχεν ἡ δύναμις τῶν τοπικῶν τιμαριωτικῶν οἰκονομιῶν καὶ ἡ ἐπαρκῶς ἀποκεντρωθεῖσα παραγωγή τῶν δουλοπαροίκων, ἡ ὁποία — πολὺ πρὸ τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν — ἐστηρίζετο τόσον εἰς τὴν παρακμὴν τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου, ὅσον καὶ εἰς τὴν πτώσιν τῆς πληρωμῆς ἐγγείων φόρων εἰς τὸν Μεροβιγγιανὸν θησαυροφυλάκιον.

Κατὰ τὴν Καρολιανὴν περίοδον, ὁ Pirenne παραδέχεται ἐξαιρέσεις τινὰς εἰς τὴν γενικεύσιν του περὶ τῆς παύσεως τοῦ ἐμπορίου, εἰδικῶς τοῦ ἐμπορίου τοῦ

8. Μαρξιστικὴ διερεύνησις τῆς ἀρχικῆς ἐμφάνισσος τοῦ φεουδαλισμοῦ εἰς τὴν Ἀγγλίαν περιγράφεται εἰς M. Gibbs, *Feudal Order*, (London: Cobbert Press, 1944).

9. Βλ. C.M. Cipolla, «Encore Mahomet et Charlemagne», *Annales d'Histoire Economique et Sociale*, τόμ. 4 (New Series, 1949), σ. 9.

10. Βλ. C.M. Cipolla, «Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World». (Princeton University Press, 1956).

11. Βλ. D.G. Dennett, «Pirenne and Mohammed», *Speculum*. τόμ. 23 (April, 1948), σσ. 165-190.

Dorfstadt εις τὸν Βορρᾶν καὶ τοῦ ἐμπορίου τῆς Βενετίας καὶ τῶν Νοτίων Ἰταλικῶν πόλεων μετὰ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (καὶ συντόμως ἐπίσης μετὰ τοὺς Μουσουλμάνους). Αὐταὶ αἱ ἐξαιρέσεις ἐπεξετάθησαν ἀπὸ τοὺς Μαρξιστάς, διὰ νὰ καταστοῦν κεντρικὸν θέμα. Οὕτως, ἡ Καρολιανὴ Αὐτοκρατορία ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ἐμπορικὰς διεξόδους τόσον πρὸς Βορρᾶν ὅσον καὶ πρὸς Νότον. Τοῦτο ἠνύνησε τὴν ἀνάπτυξιν τῆς οἰκονομικῆς τῆς δραστηριότητος διὰ μέσου τῶν Ἀράβων μεσαζόντων, οἵτινες πᾶντοτε ἐνδιαφέροντο διὰ τὸ ἐμπόριον. Πράγματι, τὸ κύμα τοῦ Ἀραβικοῦ ἀργύρου εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὸ 800 μ.Χ. ὑπῆρξεν ἡ κυριωτέρα πηγή, ἣτις διηκόλυε τὴν Γερμανίαν νὰ πραγματοποιήσῃ νομισματικὴν μεταρρύθμισιν, δι' εἰσαγωγῆς συστήματος στηριζομένου ἐπὶ κοπῆς νομισμάτων ἐξ ἀργύρου¹².

Προέλευσις τῆς κεφαλαιοκρατίας

Ἄν καὶ ὁ Pirenne βλέπῃ κατὰ τὴν Καρολιανὴν περίοδον μικρὸν ἢ ἔλλειψιν παντὸς ἐμπορίου, ἀλλὰ καὶ ὀλίγας πόλεις (μετὰ χαλαροὺς τοὺς ἐκκλησιαστικούς, στρατιωτικούς καὶ διοικητικούς δεσμούς), οὗτος ἀνεγνώρισεν ὅτι ὑφίστατο κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα εὐρεῖα αὐξήσις εἰς τὸ διεθνὲς ἐμπόριον, ἣτις προεκλήθη ὑπὸ τῶν σταυροφόρων¹³. Ἐξ αἰτίας τῶν σταυροφόρων ἡ Δύσις ἐπανέκτησε τὸν ἔλεγχον τῆς Μεσογείου, ἡ ὁποία εἶχεν ἐνωρίτερον ὑποδουλωθῆ εἰς τοὺς Μουσουλμάνους. Τὸ ἐμπόριον ἐκ προϊόντων τῶν σταυροφόρων κατέστησε τοὺς Ἰταλοὺς ἰσχυροὺς, ἀρκούντως ὅπως περιορίσουν διὰ λεηλατήσεων τὸ Βυζαντινὸν ἐμπόριον. Οἱ νέοι ἔμποροι — στρατολογημένοι ἐκ πλήθους τυχодиωκτῶν, μικρῶν περιπλανωμένων ἐμπόρων καὶ ἀκτημόνων, ὡς καὶ μικροτέρων υἱῶν τῶν χωρικῶν — ἐχρειάζοντο νέας ἐμπορικὰς ἀγορὰς καὶ σταθερὰ ἐμπορικὰ κέντρα. Οὗτοι ὠκωδόμουν μεγάλας νέας ἐκτάσεις, συνήθως περίξ παλαιῶν φεουδαλικῶν κέντρων, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν αἱ πόλεις τῆς τελευταίας Μεσαιωνικῆς περιόδου.

Ἡ μεγάλη ἀνάπτυξις τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου, τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς χρήσεως τοῦ χρήματος, ὠδήγησεν εἰς τὸ τέλος τῆς δουλείας τὴν Ἰταλίαν καὶ Φλάνδραν κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα. Αἱ πόλεις προσφέρουν μίαν διεξοδὸν διὰ τοὺς ἀντιδραστικούς δουλοπαροίκους. Ἐκτὸς τούτου, ἡ χρήσις τοῦ χρήματος καὶ ἡ βεβαιότης τῶν ἀγορῶν προτρέπουν τοὺς δεσπότης ὅπως ἀρχίσουν νὰ παράγουν πλέον διὰ τὴν ἀγοράν, ἵνα συγκεντρώσουν χρήματα διὰ τὴν προμήθειαν βιομηχανικῶν προϊόντων καὶ πολυτελῶν ἀγαθῶν, προσφερομένων ἀπὸ τὰς πόλεις καὶ τὸ ἐμπόριον μετὰ τῆς Ἀνατολῆς.

12. Βλ. S. Bolin, «Mohammed, Charlemagne, and Ruric», εἰς *The Scandinavian Economic History Review*, τόμ. 1, (1953), σσ. 5-39.

13. Ὁ Pirenne ἀναφέρει εἰδικῶς ὡς παράδειγμα, ὅτι «Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰῶνος νέα ἐξωτερικὴ ὄθησις ἐπηρέασεν εὐνοϊκῶς τὴν οἰκονομικὴν δραστηριότητα ἐν τῇ Ὀλλανδίᾳ. Λόγω τοῦ ὅτι ἡ κατάκτησις τῶν Μεσογειακῶν χωρῶν παρὰ τῶν Ἰσλαμικῶν ὀρδῶν ἀπεξένωσε ταύτας τοῦ νότου, αὐταὶ ἀνέπτυσαν πλέον τὴν μέσφ τῆς ναυσιπλοίας ἐπικοινωνίαν των μετὰ τὰς χριστιανικὰς χώρας». Βλ. H. Pirenne, «The Place of the Netherlands in the Economic History of Medieval Europe», εἰς *Economic History Review*, τόμ. 2 (Jan., 1929), σ. 40.

Οἱ Μαρξισταὶ ὑπεστήριζον ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τῆς Εὐρωπαϊκῆς γεωργίας καὶ βιομηχανίας ἤρχισεν ἀπὸ τὸν 11ον αἰῶνα, προεκλήθη δὲ ὡς σωρευτικὸν ἀποτέλεσμα νέων ἐφευρέσεων, αἱ ὁποῖαι συνειπήγοντο αὐξησιν τῆς κινητηρίου δυνάμεως ὑφ' ὅλας τὰς μορφὰς αὐτῆς. Αἱ τεχνολογικαὶ αὗται ἐπιτεύξεις προήρχοντο ἀφ' ἑαυτῶν ἀπὸ τὴν ἀνεπαρκῆ προσφορὰν δούλων καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ δυτικὸς Εὐρωπαϊκὸς φεουδαλισμὸς ἐπεδίωκεν τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ δουλοπαροίκου ἀπὸ πάσης πρωτοβουλίας¹⁴.

Τὰ λείψανα τῆς δουλείας, πράγματι, ἐτελείωσαν κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον διότι αἱ νέαι μέθοδοι ἔδειξαν ὅτι ἦτο ἐπωφελεστέρα ἡ χρῆσις τοῦ δουλοπαροίκου καὶ τοῦ ἐλευθέρου ἐργάτου.

Τὸ μαρξιστικὸν ἐπιχειρήμα κατὰ τοῦ Pirenne (καὶ τοῦ Paul Sweezy, ὁ ὁποῖος ἔλαβεν ὁμοίαν θέσιν) εἶναι, ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας εἰς τὰς πόλεις, δὲν προεκλήθη πρωτίστως ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ ἐλατήρια τοῦ ἀνεπτυγμένου Μεσογειακοῦ ἐμπορίου, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ τὴν ἀναπτυχθεῖσαν ἀγροτικὴν παραγωγικότητα, ἡ ὁποία διέθετε τὸ ἀναγκαῖον πλεόνασμα διὰ τρόφιμα ὅσον καὶ χειρωνακτικῶν προϊόντων¹⁵. Ἐξ αἰτίας τοῦ τοπικοῦ αὐτοῦ ἐμπορίου αἱ πόλεις ἀνεπτύσσοντο, περισσότερο χρῆμα ἐτίθετο εἰς κυκλοφορίαν, ἀγαθὰ ἤρχιζον νὰ ἐμπορεύωνται εἰς μακροτέρας ἀποστάσεις καὶ ἡ βιομηχανία ἤρχισε νὰ συγκεντροῦται εἰς τὰς πόλεις.

Αἱ ἐπιστημονικαὶ ἐπιτεύξεις εἰς τὴν δύναμιν καὶ εἰς τὴν μεταφορὰν ἔδωσαν ὠθησιν κατὰ τὴν πρώτην περίοδον πρὸς συγκέντρωσιν τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς παραγωγῆς εἰς μεγάλον ὄγκον δι' εὐρείαν ἀγορὰν¹⁶ (πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο ἐπωφελές εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Αὐτοκρατορίαν). Οὕτω τοῦτο ἀποτελεῖ βιομηχανικὴν καινοτομίαν, ἣτις ὀδηγεῖ εἰς ἐμπορικὴν ἐπανάστασιν καὶ ὄχι τ' ἀνάπαλιν. Μαρξισταὶ ὡσὰν τὸν Dobb¹⁷ καὶ τὸν Kosminsky παραδέχονται, ὅτι ἡ εὐρεῖα ἀγορὰ τοῦ Pirenne καὶ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ χρήματος ἦσαν σπουδαῖα στοιχεῖα κατὰ τὸ τέλος τῆς δουλείας, ἀλλὰ ἰσχυρίζονται ὅτι αὐτὰ δὲν ἦσαν ἐπαρκῆ διὰ νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν πρόοδον καὶ εἶναι ἀφ' ἑαυτῶν ἀποτελέσματα τῶν ἀγροτικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐξελίξεων.

Ὁ Kosminsky¹⁸ ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡ δουλεία δὲν ἐξηφανίσθη παραλλήλως πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν μὲ τὴν εὐρείαν ἀγορὰν. Κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα ὑπῆρχε πράγματι ἀνεπτυγμένη βιομηχανικὴ παραγωγικότης, ἣτις ἐδημιούργησεν εὐρύτε-

14. Τοῦτο ἀναλύεται ἀπὸ Μαρξιστικῆς σκοπιᾶς ὑπὸ τοῦ S. Libley, *Men, Machine, and History* (London: Cobbet Press, 1948) σσ. 36-37.

15. Πολλοὶ Μαρξισταὶ συγγραφεῖς λαμβάνουν τὴν θέσιν ταύτην εἰς ἓν συμπόσιον μὲ τὸν τίτλον *The Transition from Feudalism to Capitalism* (New York: Science and Society, Inc., 1954).

16. S. Lilley, *op. cit.*, σ. 42.

17. M. Dobb, «*Studies in the Development of Capitalism*» (London: George Gontledge and Sons, 1946), Ch. 2.

18. E. Kosminsky, «*Feudal Rent in England*», *Past and Present*, No. 7 (April 1955), σσ. 12-36.

ρον πλεόνασμα αγαθών, τὸ ὁποῖον διήγειρε τὴν ἐμπορικὴν δραστηριότητα. Τὸ ὑπάρχον ἀποτέλεσμα ἦτο ἡ μεγαλύτερα χρησιμοποίησις τοῦ χρήματος. Οὗτος ἐπίσης παραδέχεται, ὅτι ὑπῆρξε τάσις καθ' ὅλον τὸν 12ον ἕως τὸν 15ον αἰῶνα, πρὸς συσώρευσιν πλοῦτου παρὰ τῶν μικρῶν γαιοκτημόνων, οἱ ὁποῖοι δὲν ἠδύναντο νὰ ἀντιδράσουν ἀποφασιστικῶς εἰς τὰς προβαλλομένας ἀπαιτήσεις τῶν χωρικῶν. Ἀλλὰ κατὰ τὸν 13ον πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος παρατηρεῖται ἡ ἐμφάνισις τῆς «φεουδαλικῆς ἐπαναστάσεως». Ἡ αὐξήσις τῶν κερδῶν ἐκ τῆς κατακτήσεως τῶν ἀγορῶν εἰς τὰς ἀναπτυσσομένας ἀστικές περιοχὰς ἐδημιούργησε παρὰ τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων τὴν ζήτησιν περισσοτέρων γαιῶν καὶ ὑπηρεσιῶν τῶν δουλοπαροίκων. Αἱ ἐπαναστάσεις τῶν χωρικῶν δὲν ἀπέβλεπον εἰς τὴν κατάλυσιν τῶν φεουδαλικῶν ἀρχαῖκῶν συστημάτων, ἀλλὰ τοῦναντίον εἰς τὴν παρεμπόδισιν τῆς ἐπανεμφανίσεως τῶν ὑπὸ τῶν φεουδαρχῶν ἐπιβαλλομένων βαρῶν.

Οἱ Μαρξισταὶ ὑποστηρίζουν, ὅτι ἀπὸ τοῦ 11ου μέχρι τοῦ 13ου αἰῶνος ἐσημειώθη μεγάλη ἀνθesis τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ διεθνoῦς ἐμπορίου. Οὗτοι, ἐν τούτοις, ἔρχονται εἰς ἀντιφάσεις ὡς πρὸς τὸ ἐὰν καὶ κατὰ πόσον τὸ ἐμπόριον εἶχε ποτὲ παύσει ὑφιστάμενον εἴτε εἰς τὴν Μεσόγειον¹⁹, εἴτε εἰς τὸν Βορρᾶν²⁰ καὶ ὅτι ἡ ὕπαρξις καὶ ἡ ἐξάπλωσις του ὠφέλιμον κυρίως εἰς τὰς προαναφερθείσας καινοτομίας. Ἐπιπροσθέτως, οἱ ἴδιοι οἱ σταυροφόροι δὲν ἐθεῶντο ὡσὰν εἰς ἐπεισοδιακὸς «ἐξωτερικὸς» παράγων, ἀλλὰ ὡς ἀποτέλεσμα ἐκείνων τῶν ἐσωτερικῶν οἰκονομικῶν ἐξελίξεων.

Ὁ C. Cahen²¹, Μαρξιστῆς ἱστορικὸς, δέχεται ὅτι οἱ σταυροφόροι δὲν ἀνέλαβον διὰ θρησκευτικούς λόγους, οὔτε ἦσαν ὑπεύθυνοι διὰ τὴν τουρκικὴν ἐνόχλησιν τῶν προσκυνητῶν - διότι οἱ Τοῦρκοι συνέχιζον τὴν ἀνεκτικὴν πολιτικὴν τοῦ Μουσουλμανισμοῦ. Οὗτος δὲν παραδέχεται, ὅτι αἱ ἐξελίξεις, ἐκ τῆς πλευρᾶς τῶν Μουσουλμάνων ὠδήγησαν εἰς τὰς ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ Βυζαντίου, ἀλλ' ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ Δύσις θὰ ἔσπελλε τυπικῶς μόνον πρὸς ἔνδειξιν βοήθειαν, ἐπειδὴ ἀντεπάθει τὸ Βυζάντιον. Οὗτος ὑποστηρίζει, ὅτι ἐπειδὴ οἱ Ἴταλοὶ ἔμποροι εἶχον ἤδη ἐμπορικὰς σχέσεις μὲ τοὺς Μουσουλμάνους, οὗτοι παρέμενον οὐδέτεροι μέχρι τῆς ὑπερισχύσεως τῆς πρώτης σταυροφορίας. Ὁ Cahen τοποθετεῖ τοὺς βασικούς λόγους ἀναπτύξεως τῶν σταυροφόρων εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ἐξελίξεις τῆς Γαλλίας, ἡ ὁποία εἶχεν ἰσχυρὸν ὑποστήριγμα. Ἡ Γαλλία εἶχε καταστῆ ἰσχυρά, λόγω τῶν ἐμπορικῶν τῆς σχέσεων μετὰ τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐχρειάζετο διέξοδον διὰ τὴν κοινωνικὴν δραστηριότητα τοῦ ἐσωτερικοῦ.

Ἐπὶ τῶν Μαρξιστῶν ὡσαύτως ὑποστηρίζεται, ὅτι ἡ ἐξέλιξις τῶν πόλεων

19. Βλ. R.S. Lopez, «The Trade of Medieval Europe in the South», Cambridge Economic History, τόμ. II (1952), σσ. 257-354.

20. Βλ. H. Postan «The Trade of Medieval Europe; the North» Cambridge. Economic History, τόμ. 11 (1952), σσ. 159-163.

21. Βλ. C. Cahen, «Introduction to the First Crusade», Past and Present, No. 6 (Nov. 1954), σσ. 6-30.

δὲν ἦτο ἀνεξάρτητος τῶν φεουδαρχῶν. Ὁ A. B. Hibbert²² ἀναφέρει, ὅτι ὠρισμένος ἀριθμὸς ἐπισήμων χονδρεμπόρων ὑφίστατο ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα, ὅτι ἡ προσφορά καὶ ἡ ζήτησις τῶν ὑπηρεσιῶν τούτων προήρχετο ἐκ τῶν λόρδων καὶ ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τῶν μεγάλων πόλεων συνεδέετο στενῶς μὲ τούτους. Ὁ Pirenne ὡσαύτως ἀναφέρει γενικῶς, ὅτι οἱ μεγάλοι οὔτοι ἔμποροι ἀπετέλουν ἐξέλιξιν τῶν διαμετακινουμένων ἐμπόρων καὶ τῶν διαφημιστῶν προηγούμενων περιόδων. Οὗτος ἐξ ἄλλου συμφωνεῖ, ὅτι εἰς Ἱταλίαν ἔνθα πολλοὶ γαιοκτημονες διεβίου πάντοτε εἰς τὰς πόλεις, προσέφερον πιστωτικὰς διευκολύνσεις εἰς τοὺς ἐμπόρους. Ὁ Hibbert ἀναφέρει ὡσαύτως πολλὰ παραδείγματα διὰ τῶν ὁποίων καταδεικνύεται, πῶς ἐκ τῆς ἀριστοκρατίας τῶν γαιοκτημόνων καὶ τῶν μικρῶν ἐμπόρων ἀνεπτύχθη βαθμιαίως ἡ τάξις τῶν χονδρεμπόρων.

Ὁ H. K. Takahashi²³, πιστὸς ὁπαδὸς τοῦ Μάρξ, τονίζει ὅτι ὑπῆρξαν δύο ὁδοὶ πρὸς δημιουργίαν τῆς κεφαλαιοκρατίας: Ἡ μὲσω τῶν τεχνιτῶν καὶ ἡ μὲσω τῶν χονδρεμπόρων. Ἀκολουθῶν δὲ τὸν Μάρξ ὑποστηρίζει, ὅτι μόνον ἡ πρώτη εἶναι πράγματι ἐπαναστατικὴ, καθ' ὅσον οἱ τεχνίται ἀπετέλουν νέαν τάξιν, ἡ ὁποία ἦλθεν εἰς ρῆξιν πρὸς τὴν ἄρχουσαν τάξιν τῶν φεουδαρχῶν, ὅπως συνέβη εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας. Ὅπου ἀντιθέτως, οἱ χονδρέμποροι ἤλεγχον τὸν τομέα τῆς μεταποιήσεως, μὲσω ἰδίου συστήματος, οὔτοι συνειργάζοντο στενῶς μετὰ τῶν φεουδαρχῶν λόρδων, πρὸς διατήρησιν τοῦ ὑφισταμένου καθεστώτος, ὅπως συνέβη εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἰαπωνίας. Καθὼς ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῶν χονδρεμπόρων ἐβελτιοῦτο, οὔτοι ἤρχισαν νὰ ἀγοράζουν ἐδάφη καὶ νὰ συζεύγονται ἐκ τῆς τάξεως τῶν γαιοκτημόνων. Ὁ Takahashi πράγματι ὑποστηρίζει, τὴν ἐντελῶς ἀντίθετον τοῦ Pirenne ἄποψιν, ὅτι ἡ ἀστικὴ κεφαλαιοκρατικὴ τάξις οὐδέποτε ἀνεπτύχθη πλήρως εἰς τὰς περιοχὰς εἰς τὰς ὁποίας ὑπερίσχυεν ἡ τάξις τῶν χονδρεμπόρων²⁴.

Συμπεράσματα

Ἐκ τῶν προηγηθέντων συνάγεται, ὅτι δὲν εἶναι ἀπολύτως δυνατὴ ἡ ἐξαντλητικὴ περιγραφή καὶ αἰτιολόγησις τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἐξαφανίσεως τῆς φεουδαλικῆς οἰκονομίας, ἡ ὁποία ἀπετέλει τὸν χαρακτηριστικὸν τύπον τῆς Μεσαιωνικῆς Εὐρώπης. Αἱ στατιστικαὶ πληροφορίαι, αἱ ὁποιαὶ ὑφίστανται διὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου, εἶναι τόσο ἀνεπαρκεῖς ὥστε οἰαδήποτε ἄποψις ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ταύτης ἀναπτύξεως νὰ καταντᾷ ἄκρως

22. Βλ. A. B. Hibbert, «The Origins of Medieval Town Practicete», Past and Present, No. 3 (Febr., 1953), σσ. 15-27.

23. Βλ. H. K. Takahashi, in Symposium on the Transition from Feudalism to Capitalism (New York: Science and Society, Inc., 1954) σσ. 30-35.

24. Ἐνθ. ἀν., ὡς καὶ εἰς R. H. Hilton, «Capitalism; What's in a Name?», Past and Present, No. 1 (Febr., 1952), σσ. 32-44 καὶ P. Vilar, «Problems of the Formation of Capitalism», Past and Present, No. 10 (Nov. 1956) σσ. 15-39.

θεωρητική. Ὁ Pirenne, ἐπὶ παραδείγματι, σημειοῖ ὅτι ἡ συνέχισις τῆς χρήσεως τοῦ ἀφρικανικοῦ παπύρου ἐν Εὐρώπῃ, ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν ὅτι τὸ ἐμπόριον συνεχίζετο εἰς ἱκανοποιητικὸν ἐπίπεδον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Μεροβιγγιανῆς περιόδου. Ἡ κριτικὴ του, ἐξ ἄλλου, ἀποδίδει ἔμφασιν εἰς τὴν κατανάλωσιν πιπεριάς εἰς τὴν Καρολιανῆν περίοδον, ὡς ἔνδειξιν τῆς τονώσεως τοῦ ἐμπορίου κατὰ τὴν διάρκειαν ταύτης. Παρὰ ταῦτα, δὲν ὑφίστανται διαθέσιμοι ποσοτικαὶ πληροφορίαί εἰμὴ διὰ πολὺ μεταγενεστέραν περίοδον. Αἱ βασικαὶ διαφοραὶ εἰς τὴν διερμήνευσιν τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως, ἐν πάσῃ περιπτώσει, δὲν βασίζονται ἐπὶ διαφορετικῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Ἀμφότεραι αἱ ἀποδοθεῖσαι ἐρμηνεῖαι στηρίζονται ἐπὶ τῶν αὐτῶν κατὰ προσέγγισιν ἀσθενῶν στοιχείων. Οὐδεμία θεωρία βασίζεται ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῶν ἀνεπαρκῶν ὑφισταμένων πληροφοριῶν. Τὰ δόγματα τὰ ὁποῖα δημιουργοῦνται ἐπὶ τῇ βάσει ὑφισταμένων προκαταλήψεων διαμορφοῦνται εἰς ὠρισμένην διερμήνευσιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

Ὁ ἀναλυτὴς δέον νὰ εὐρίσκειται μακρὰν τῶν ὡς ἄνω προκαταλήψεων εἰς τὴν προσπάθειάν του πρὸς διερμήνευσιν τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως. Ὡς παράδειγμα δύναται νὰ ἀναφερθῇ τὸ ὑφιστάμενον ἐρώτημα ἐάν, κατὰ τὸ τέλος τοῦ 14ου πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος, ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότης εἶχε σημειώσει κάμψιν καὶ εἰς ποῖαν ἔκτασιν. Ἐκ πρώτης ὄψεως βεβαίως τοῦτο θὰ ἐνεφανίζετο ὡς ἀπλοῦν ἐρώτημα περὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ γεγονότος. Προσέτι, ὅπου ὁ Pirenne ὁμιλεῖ διὰ τοὺς ἐξωτερικοὺς παράγοντας τοῦ πολέμου καὶ τῆς μάλιστα, οἱ Μαρξισταὶ δίδουν ἔμφασιν εἰς τὴν λαβοῦσαν χώραν ἰσχυρὰν κοινωνικὴν ἀλλαγὴν καὶ ἀναταραχὴν. Ὅτε, ἐπὶ παραδείγματι, τὸ φεουδαρχικὸν σύστημα ἐσημείωσε παρακμὴν ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐπ' ἐνοικίῳ καλλιεργούντων τὴν γῆν γεωργῶν, ὁ Pirenne ὑποστηρίζει ὅτι ὁ «μαῦρος» θάνατος εἶχεν αἰτίαν τὴν γενικὴν παρακμὴν τοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ οἱ Μαρξισταὶ ἀναγνωρίζουν ὡς αἰτίαν μόνον τὴν διὰ τῶν ἐργατῶν ἐκ τῶν φεουδαρχῶν εἰς κεφαλαιοκρατικούς τομεῖς τῆς οἰκονομίας. Παρομοίως, διὰ τὴν περίοδον καθ' ἣν ἐφάνη ὅτι ἡ βιομηχανία ἐσημείωσε πτώσιν εἰς τὰ κέντρα παραγωγῆς ἐνδυμάτων τῆς Ἀγγλίας, ὁ Pirenne συμπεραίνει γενικὴν πτώσιν τοῦ πλοῦτου. Οἱ Μαρξισταὶ, ἀντιθέτως, ὑποστηρίζουν ὅτι αὕτη ἡ παρακμὴ εἶχεν ὡς συνέπειαν τὴν δημιουργίαν συγχρόνων ὑφαντουργείων, τὰ ὁποῖα λόγῳ τοῦ ὅτι εἶχον ἀνάγκην ὑδατίνης κινητηρίου δυνάμεως, ἔδωσαν ὠθησιν εἰς τὴν βιομηχανίαν νὰ παρακινήσῃ τὴν ἐνδοχώραν.

Ἐτερον συμπέρασμα προκύπτει ἐκ τῆς παρουσίας ἐρεύνης εἶναι ὅτι, δέον νὰ θεωρῆται ὡς ἐσφαλμένη ἡ θεωρία περὶ τῆς μεσαιωνικῆς οἰκονομικῆς ἐξελίξεως, ἡ βασιζομένη ἀποκλειστικῶς εἴτε εἰς τὰς «ἐσωτερικὰς» εἴτε εἰς τὰς «ἐξωτερικὰς» ἐπιδράσεις διὰ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς ἑτέρας κατηγορίας. Ὑπάρχει, βεβαίως, ἀλήθειά τις εἰς τὴν Μαρξιστικὴν ἄποψιν, ὅτι ἡ πτώσις τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἦτο συνέπεια τῆς ἐσωτερικῆς ἀποσυνθέσεως τῆς ὀφειλομένης εἰς τὴν καθιέρωσιν τῆς δουλείας. Παρομοίως, εἶναι ἀλήθεια εἰς τινα βαθμὸν ὅτι ἡ «κεφαλαιοκρατία» ἦτο ἀποτέλεσμα τῶν τεχνικῶν καινοτομιῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, τῆς δουλείας περισσότερον συντελεσάσης εἰς τὰς καινοτομίας ταύτας, παρ' ὅ,τι συνετέλεσεν ἡ Ἀσιατικὴ ποικιλία ἀγαθῶν. Προσέτι εἶναι ὀρθὴ ἡ ἄποψις τοῦ Pirenne, καθ' ἣν αἱ ἐπιδρομαὶ κατὰ τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἔδωσαν ἀποφασιστικὸν κτύπημα εἰς τὴν ἐνότητα αὐτῆς καὶ διεμόρ-

φωσαν τὴν ὄλην ἐξέλιξιν ἀπὸ τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου. Περαιτέρω, ὁ Pirenne ὀρθῶς ὑποστηρίζει, ὅτι ἔντονος παρόρμησις ἐδόθη εἰς τὸ Εὐρωπαϊκὸν ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν, ἀφ' ἧς οἱ σταυροφόροι κατέστησαν τὴν Μεσόγειον ἐνοποιημένην ἐμπορικὴν περιοχὴν.

Πλέον ὀλοκληρωμένοι προσεγγίσεις εἶναι εἰσέτι βεβαίως χρήσιμοι διὰ νὰ δώσουν πληρεστέραν εἰκόνα αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἡ καθωρισμένη εἰκὼν τῆς μεσαιωνικῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, θὰ ἐμπλουτίσῃ τὰς γνώσεις ἡμῶν ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν οἰκονομικῶν ἐπιτεύξεων τῆς Δυτικῆς Εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας, καθὼς καὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν πέριξ κοινωνιῶν, ὡς τοῦ Μουσουλμανισμοῦ καὶ τοῦ Βυζαντίου, ὡς καὶ τῶν στρατιωτικῶν καὶ ἐμπορικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο τούτων κοινωνιῶν.